

Отримано: 15 вересня 2018 р.

Прорецензовано: 10 жовтня 2018 р.

Прийнято до друку: 11 жовтня 2018 р.

e-mail: oksana.pukhonska@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2519-2558-2018-4(72)-191-193

Пухонська О. Я. Література і пам'ять: версії взаємовпливу. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. Острог : Вид-во НаУОА, 2018. Вип. 4(72), грудень. С. 191–193.

УДК 821.161.2.09

Пухонська Оксана Ярославівна,
кандидат філологічних наук, старший викладач, Національний університет «Острозька академія»

ЛІТЕРАТУРА І ПАМ'ЯТЬ: ВЕРСІЇ ВЗАЄМОВПЛИВУ

Сучасна література у різний спосіб виявляє особливий інтерес до проблем посттоталітарного досвіду, означаючи його як причину культурної стагнації та ідентичної кризи українців. Пропонована стаття – це наукова студія художньої рецепції травматичної пам'яті періоду незалежності. Її авторка з'ясовує специфіку взаємовпливів і взаємотрансформацій між літературою та досвідом тоталітарного минулого.

Ключові слова: текст, пам'ять, досвід, травма, література, тоталітаризм.

Oksana Pukhonska,
PhD of Philological Sciences, National University of Ostrog Academy

LITERATURE AND MEMORY: VERSIONS OF INTERPLAY

XX century totally changed people's imagination about life, peace and about all humanistic values. Two world wars destroyed almost all bases of civilizations and became an experience of horrible death and pain. That's why that period had been understood not only as a history, but also as a memory of the end of old world. Central category of such kind of memory became trauma. In western humanistic and social researches we can find a lot of examples when traumatic memory created a new discourse of science and culture. Literature was one of the most effective strategies in commemorative practices after wars, famines, Holocaust etc. Literary texts opened a wide field for aesthetical rethinking of trauma. Especially it was important for those cultures, which had a great experience of repressive totalitarian politic. In Ukrainian literature memory strategy is fundamental for today, especially, when we are talking about reconstruction of the lost history, which was rewrite by the ideology of USSR.

Key words: text, memory, experience, trauma, literature, totalitarianism.

Постановка проблеми. Функції та значення літератури для культури соціуму упродовж тривалого часу зазнавали численних інтерпретаційних варіацій, відповідно до вимог часу і актуальної дійсності. Утім, це не впливало на той факт, що за будь-яких культурних епох з їх філософськими, соціальними, політичними чи економічними перевагами літературний текст був рефлексією та часто художньою історіографією не лише свого часу, а й передусім минулого. Ельжбета Кононьчук вважає, що літературна творчість може бути як «формою впорядкування світу», так і вираженням потреби людського самоутвердження і пошуку власної ідентичності. Умовою такого віднайдення постає пам'ять, що сприяє подоланню відстані поміж «тепер» і «колись» [7, с. 15].

Культурне значення пам'яті у творах мистецтва, зокрема у літературних текстах проявляється щонайменше у двох варіантах. По-перше, рецепція минулого як факту пам'яті (колективної чи індивідуальної) є декодуванням прихованих чи незнаних досі смислів. По-друге, літературна інтерпретація історичних подій має здатність формувати суспільну думку щодо них. Астрид Ерл, до прикладу, переконана, що літературні романи та художні фільми мають здатність формувати колективне уявлення про минуле [5, с. 15].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Покликаючись на Поля Рикера, можемо говорити про принципову близькість поміж літературою як продуктом уяви та власне пам'яттю. На думку вченого, їх спільною ознакою є присутність неприємного. Рената Лахман зауважує, що художній текст варто розглядати у подвійній перспективі: як дію пам'яті і як її нову інтерпретацію, за допомогою якої кожен новий твір входить у простір пам'яті. Дослідниця робить висновок, що саме «література є пам'яттю культури, однак не як пристрій запису, а як втілення меморіастичного процесу, до якого входять культурні знання, а також усі тексти, які продукує культура, і з яких вона складається» [8, с. 301].

Виклад основного матеріалу. Література активно ангажувалася у ревізії травматичного досвіду, який став фундаментальним у студіях пам'яті другої половини ХХ століття, у процесі чи одразу ж після завершення травматичної події. Знаковими у цьому контексті є твори про Першу світову війну та післявоєнні геополітичні конфлікти, спровоковані появою і утвердженням тоталітарних режимів у Європі («На західному фронті без змін» Е. М. Ремарка, «Смерть героя» Р. Олдінгтона, «Вогонь» А. Барбюса та ін.). Своєю чергою, Друга світова війна, яка докорінно змінила психологічну основу та світоглядні орієнтири цивілізації, спричинила надзвичайну активізацію меморіастичної літератури. Топовою проблемою травматичної пам'яті в літературі Заходу стала власне війна як явище, котре докорінно знівелювало цінність людського життя.

Літературний дискурс пам'яті Другої світової актуальний до сьогодні. Тетяна Вайзер звертає увагу на післявоєнні спроби започаткувати традицію осмислення і репрезентації травматичного досвіду засобами філософської і поетичної мови. Так, на думку дослідниці, «довгі роки післявоєнного мовчання – період, коли особисті свідчення про воєнну катастрофу ще не сприймалися як значуще історичне і культурне джерело, – змінились спробами вкомпонувати цю сліпу пляму знання про минуле у лінійний історіографічний наратив» [1]. Спогади досвідчених дають змогу моделювати подію, надати їй емоційного, виключно людського виміру, оскільки реконструкція лише на основі документів буде абсолютно неповною. Маємо тут справу із **текстами пам'яті**, між яких розрізняємо *тексти-свідчення* і *тексти про пам'ять*. До перших відносимо ті, авторами яких є безпосередні учасники тих чи тих подій подій. Причини вибору такої версії свідчення неоднозначні. Форма художнього твору для вербалізації власного досвіду позбавляє автора відповідальності перед достовірністю/недостовірністю

фактів, оскільки у літературному тексті факт можна замінити альтернативним фактом, опертим на художню яву, образ тощо. У цьому варіанті важливо також те, що страх як наслідок посттравматичного синдрому застерігає від можливості безпосереднього свідчення, яке може спровокувати повторне проживання травматичної ситуації, чи загрозу розплати за сказане. У такому випадку художній твір стає маскою, за якою можна сховати обличчя, водночас це не перешкоджає розповіді про минуле. Текстами-свідченнями в історії літератури є «Дими над Біркенгау» Северини Шмаглевської, «Бійня номер 5, або Хрестовий похід дітей» Кнута Воннегута, «Колимські оповідання» Варлама Шаламова тощо. Автори цих творів – безпосередні учасники травматичних подій, котрі не лише змінили хід історії, але й справили тяжкий вплив на їх особисті долі.

Текстами про пам'ять можемо вважати ті твори, автори яких мають посередній стосунок до описуваного ними минулого. Їхні історії – це історії інших людей, не власного досвіду. Знаковими у цьому плані є «Благочестиві» Джонатана Літтла, «Вибір Софії» Уільяма Стайрона, «Любовні листи» та «Іспанські очі» Марії Нуровської, «Гойдалка дихання» Герти Мюллер, «Аустерліц» Вінфреда Зебальда.

У країнах, що опинилися у сфері впливу радянської тоталітарної політики меморіальні стратегії використовувались у радикально протилежному напрямку – не з метою ревізії минулого та ревіталізації суспільних гуманістичних цінностей, а задля утворення комуністичного ідеологічного порядку. Література тут виступила інструментом формування псевдопам'яті. Ситуація змінилася із настанням після розвалу комуністичної системи *кінець історії*, коли, за висловленням Френсіса Фукуями, пострадянські суспільства щонайглибше занурюються у процес витіснення недавнього травматичного досвіду, а відтак прагнуть сформувати нові культурні канони і моральні принципи функціонування у світі. Як і в багатьох радянських республіках та країнах соцтабору, в Україні на той час уже визрівали важливі культурні трансформації, особливо в літературній сфері.

Українські письменники, у творчості яких тема травматичної тоталітарної пам'яті стала визначальною, першочергово вдавалися до психологічного осмислення дійсності у часі ПОСТ-. Їхні тогочасні твори – це запропонована модель так званого прощання з імперією, вихід поза межі її ментальних та ідеологічних рамок. Витіснена пам'ять у такому випадку здебільшого виконує роль енігматичного тла, не маючи ще чітко окресленого змісту у спробах молодих вирватися із силового поля притягання недалекого минулого. Водночас вони є вже *текстами пам'яті* Тут масмо на увазі ранні твори Юрія Андруховича («Рекреації», «Перверзія», «Московіада»). Андрухович не вдається до реконструкції історичної пам'яті, однак його герої переживають актуальні події передусім у світлі набутого досвіду, як час-міф, час-ефемерію, за закінченням якого неодмінно має відкритися сутність того, що було втрачено і забуто. У такому контексті прочитуємо проекцію саме на перспективу переосмислення цього тоталітарного досвіду вже за інших умов, бо так чи так, він все одно залишиться у пам'яті покоління як метафорична «куля у черепі».

Роман «Польові дослідження з українського сексу» Оксани Забужко став першим у 1990-х, який безпосередньо апелює до травматичного досвіду українців (голоду, репресій, ув'язнень і розстрілів інтелігенції), що позначився на світогляді і, зрештою, визначив долю багатьох представників покоління головної героїні Оксани. Авторка вдається до психоаналітичних студій поведінки героїв свого роману, наділяючи їх посттоталітарним травматичним синдромом. Пам'ять постає подразником, що провокує героїв до звільнення від минулого, до віднайдення власної ідентичності поза межами травматичного досвіду.

Проговорення травми стає ознакою того посттоталітарного дискурсу, який формують твори Олеся Ульяненка та Євгена Пашковського. Автори, кожен у своїй манері намагаються показати світ zdeградованого соціуму, основні причини падіння якого – саме у деконструкції світу, звичного людській природі.

Початок XXI століття став новим етапом у літературному переосмисленні пам'яті минулого. Для України він виявився знаковим, з огляду на те, що суспільство опинилося перед викликом повторної колонізації з боку Росії, тоталітарні амбіції якої, успадковані від СРСР, перманентно зростали. Т. Гундорова у праці «Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми» (2013) акцентує увагу саме на специфіці постколоніальної свідомості у контексті пострадянських студій. Такий підхід значною мірою виправданий, оскільки постколоніальні моделі поведінки суспільства лише на початку 2000-х проявляються в Україні, що практично впродовж 1990-х перебувала у стані пострадянського шоку, а процеси культурної деколонізації відбувалися радше за інерцією, аніж свідомо й цілеспрямовано.

Культурне пробудження від ейфорії незалежності і зіткнення українського суспільства з реальністю, в якій явно бракувало правдивого знання про минуле, змінили підходи до писання нової літератури. Історія, представлена у героїчному світлі, не виправдовувала себе; більше того була радше гіперболізованою, оскільки брала до уваги історичні перемоги і завуальовувала стратегічні поразки. Одночасно відбулася радикальна переоцінка радянської пам'яті, основана на західних тенденціях перепрочитання тоталітаризму, при чому як у нацистському, так і в радянському його варіантах. Минуле, особливо у художніх текстах українських авторів розглядалося безпрецедентно у стосунку до його наявності у сучасності. Юстина Табашевська у цьому випадку стверджує, що «те, що *нове* почали розрізняти не тільки у контексті того на скільки воно є власне *новим*, але також з огляду на те, як воно дефінієно *старе*» [10, с. 530].

Якісно інше переосмислення радянської спадщини і зростання уваги до посттоталітарної пам'яті, наприклад, відбувається в українській літературі паралельно із суспільно-політичними зрушеннями, що проявлялися у протестних акціях *Україна без Кучми* (2000-2001) та Помаранчева революція 2004 року. Як слушно зауважує Ярослав Поліщук, саме на цьому етапі трансформується саме суспільство, «відбуваються драматичні зміни у світогляді та ментальності сучасних українців, у їхніх морально-етичних настановах» [3, с. 165]. Публікується ряд художніх творів, що відображають цілком сміливу, ґрунтовну і трагічну візію радянського минулого. Тут варто звернути увагу передусім на такі твори, як «Депеш Мод» (2004) Сергія Жадана, «Рівне/Ровно» (2004) Олександра Ірванця, «Тема для медитації» (2006) Леоніда Кононовича, «Музей покинутих секретів» (2009) Оксани Забужко, «Століття Якова» (2010) Володимира Лиса, «Записки українського самашедшого» (2010) Ліни Костенко, «Лицарі любові і надії» (2011) Лесі Романчук. Автори цих творів намагаються показати своє, знане, досвідчене бачення минулого у поколінневному розрізі. Згадані ж тексти відбивають регіональну специфіку розуміння та інтерпретації радянського тоталітарного минулого, а також його присутності/не-присутності у сьогоденні. Витіснена, піддана культурній амнезії, пам'ять шукає виходу через літературну вербалізацію, формуючи своєрідну моду на минуле.

Леонід Кононович та Марія Матіос, наприклад, у своїх романах апелюють до глибоко закорінені у свідомості індивідів (а на їх прикладі і цілого соціуму) травми минулого, яка безпосередньо впливає на поведінку сучасників. Ці твори означають наявність сучасного дискурсу *текстів про пам'ять*. Л. Кононович у «Темі для медитації» пропонує метод помсти, зведення поракунків із минулим, котре деструктивним чином вплинуло на його життя. Герой його твору зауважує визначальне для сучасного українського суспільства явище – з часу розпаду Радянського Союзу не відбулося радикальної зміни владних еліт у стратегічних державних інституціях. Саме це сформувало стан псевдонезалежності. Така ситуація перешкоджала ревіталізації України, утвердженню її нових цінностей і перспектив. М. Матіос у романі «Солодка Даруся» апелює до психологічних ураз суспільства, серед яких – посттравматичний синдром, спровокований тими втратами, яких зазнала українська людність у часі радянської окупації. Авторка ще не пропонує шляхів вирішення існуючих проблем, однак, що важливо, вказує на символічне місце і причину травми.

Особливо гострою криза посттоталітарної інтерпретації пам'яті виявилась під час Революції гідності, котра спровокувала цілий мистецький дискурс. Проблемою цього дискурсу стала також революційна традиція останніх років (в тому числі перепрочитанню були піддані і студентська Революція на граніті (1990), і Помаранчева Революція (2004)). Фундаментом літературних інтерпретацій Євромайдану став саме процес переосмислення тоталітарного минулого та пошук у ньому основних причин сучасної кризи національної свідомості й етнічних конфліктів. Важливо, що разом із недавньою пам'яттю, ревізії була піддана також пам'ять історична, у якій автори дошукуються ґрунтовних доказів української самобутності й автентичності.

Романи «Вертеп. #Роман про майдан» Олени Захарченко, «Покров» Люко Дашвар, «Вогняна Зима» Андрія Кокотюхи, «Під крилами великої Матері» Степана Процюка та ін. репрезентують покоління рецепції Майдану, який у більшості сюжетів має символічне значення межі поміж минулим і майбутнім. Усвідомлення цього значення приходить до героїв через декодування забуті / втраченої пам'яті, у якій європоцентризм виявляється не лише сучасною ідеєю, а й історичною властивістю української ментальності.

Війна на Донбасі в текстах більшості сучасних письменників представлена також як війна за пам'ять, котра була викривлена саме радянською ідеологією. У контексті літературної інтерпретації цієї війни спостерігаємо також активне переосмислення значення Другої світової, радянська риторика якої продовжувала функціонувати донедавна. У новій рецепції постають індивідуальний та національний досвіди війни, її фемінний та маскулінний виміри, явище української національно-визвольної боротьби в період Другої світової та після неї, що прочитуємо у сучасних українських романах «Музей покинутих секретів» Оксани Забужко, «Танго смерті» Юрія Винничука, «Інге» Сергія Германа, «Століття Якова» та «Соло для Соломії» Володимира Лиса, «Чорний ліс» Андрія Кокотюхи Друга світова війна набуває загострено травматичного виміру. Тривале ж культивування її викривленого тоталітарно-ідеологічного змісту на десятиліття позбавило пострадянське суспільство можливості пропрацювання цієї травми, створивши патетичний культ війни та ореол недорканності навколо воєнної тематики в мистецтві. Сучасна ж українсько-російська війна на Донбасі не тільки розкриває завуальовані ідеологічні стратегії колишнього Радянського Союзу щодо створення так званого радянського соціуму, котрий не мислив би себе поза цією державою. В літературних текстах, як-от «Львівськ» (2015) Євгена Положія, «Маріупольський процес» (2015) Галини Вдовиченко, «Чорне сонце» (2015) Василя Шкляра, «Життя Р. С.» (2016) Валерії Бурлакової, «Аеропорт» (2015) Сергія Лойка, «Оголений нерв» (2015) Світлани Талан, «Інтернат» (2017) С. Жадана, ця війна викриває також ідейні прорахунки незалежної української держави, які полягають у неухильності проблеми радянського ментального анклаву, який легко піддається як політичним, так і ідеологічним маніпуляціям Росії, яка проголосила себе спадкоємицею тоталітарного СРСР.

Висновки. Таким чином, студії пам'яті останніх років все частіше намагаються проникнути в особливості розвитку та функціонування того чи того постзалежного суспільства, котре зазнало на собі найбрутальніших впливів недавнього минулого, перейшовши досвід Голокосту, репресій, голодоморів, ГУЛАГівських таборів, війни тощо. Художня література у контексті досліджуваної проблематики постає своєрідним дзеркалом трансформації суспільної свідомості. Вона в різний спосіб і на різних рівнях презентує своє бачення тоталітаризму, але разом з тим ці тексти оприявнюють цілком нову, однак вкрай необхідну стратегію виявлення і пропрацювання спричиненої ним історичної травми.

Література:

1. Вайзер Т. Травматология логоса: язык травмы и деформация языка в постсоветской поэзии. *Новое литературное обозрение* (2014) № 1(125). URL : <http://magazines.russ.ru/nlo/2014/125/26v-pr.htmlcit>.
2. Гундорова Т. Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми : статті та есеї. Київ: Грані-Т, 2013. 548 с.
3. Поліщук Я. О. Из дискурсив и дискуссий. Харків, 2008. 288 с.
4. Рикёр П. Память, история, забвение. Москва, 2004. 728 с.
5. Erll A. Cultural Memory Studies: An Introduction. *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin / New York 2008. P. 1–15.
6. Fukuyama F. Koniec historii / przekł. Tomasz Bieroń, Marek Wichrowski. Kraków: Znak, 2009. 319 s.
7. Konończuk E. Literatura i pamięć na pograniczu kultur. Białystok, 2000. 224 s.
8. Lachmann R. Mnemonic and Intertextual Aspects of Literature. *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin – New York, 2008. P. 301–310.
9. Michaels W. B. Kształt znaczącego. Od roku 1967 do końca historii. Kraków, 2011. 278 s.
10. Tabaszewska J. Gdy nie sposób wyzwolić literatury z «obowiązków». Początek lat dziewięćdziesiątych XX w. a rodząca się świadomość postzależności. *(P) o zaborach, (p) o wojnie, (p) o PRL. Polski dyskurs postzależnościowy dawniej i dziś*. Kraków, 2013. S. 525–543.